

İDİL URAL BÖLGESİ VE OSMANLI FİKRİ MÜNASEBETLERİ

1. Anadolu Kaynaklı İlk Eserler Ve Münasebetlerin Başlaması

Anadolu ile İdil Ural bölgesi arasındaki münasebetlerin tarihi oldukça eski olmakla birlikte ilk olarak ne zaman ve nasıl başladığına dair elimizde yeterli malzeme mevcut değildir. Bununla birlikte kaynaklarda ve Kazan kütüphanelerinde mevcut olan yazma ve basma eserler bize bölgedeki Anadolu tesirine dair bazı ipuçları vermektedir. Söz konusu kütüphanelerde yaptığımız incelemelerde Hocazade Muslihiddin (ö. 1488)'in "Tehâfüt"ü (K.D.Ü.İ.K., T. 895), Birgivi (Takiyyüddin Mehmet ö. 1573)'nin "Risâletü'l İman el Birgivi" ve "Risâle Tedkiki'l İman ve Tahkiki'l İslam" (Kazan, 1870 baskılı) (K.D.Ü.İ.K., 332) adlı eserleri ve yine ona ait "Min Tasnifâti Birgili" (Kazan, 1901 baskılı) (K.D.Ü.İ.K., T.83679), Ebussuud Mehmet efendi (ö. 1575) 'in "Risâle-i Ebussuud Efendi" (Kazan, 1845 baskılı) (K.D.Ü.İ.K., 75852) kitabı, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1780)'nin "Marifatname" (Kazan, 1845) (K.D.Ü.İ.K., T. 7496) kitabı, Ahmet Ziyaeddin Gümüşhânevi (ö. 1893)'nin "Râmuzü'l Ahâdis" (Kazan, trhz.) (K.D.Ü.İ.K., T. 0116824) adlı eseri... gibi kitaplara rastladık. Bu eserlerin bir kısmı Osmanlı Türkçesiyle basılmış, bir kısmı da Tatar şivesine aktararak basılmıştır.

Meşhur Tatar alimi Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936) de bahsettiğimiz bu eserlerin bir kısmını zikreder ve bunlardan başka Birgivi'nin "Tarikat i Muhammediye'sini, Yazıcıoğlu Ahmet Bican (ö. 1460'dan sonra)'ın "Envârü'l Aşıkın" ini, Yazıcıoğlu Muhammed (ö. 1453 sonrası)'nin "Muhammediye'sini, İzzetkade Altıpatmak Mehmet Efendi (ö. 1623)'nin "Altıparmak" kitabını, Seydi Ali Reis (ö. 1562)'in "Mir'at i Kâinât" ını, Şemseddin Ammet b. Musa Hayâli (ö. 1455)'nin "Akâid Şerhi haşiyesi" ni sayar, bunların Türk tatar düşüncesine olan etkisinden söz eder. Ona göre, bu eserler meşhur Tatar şairi Abdüselam Müfti 18. asır) ile mutasavvıf şair Abdürrahim Otuz İmeni (ö. 1834)'nin eserlerine, Sait Halfin (ö. 1785) ve İbrahim Halfin (ö. 1899) ... gibi yazarlara tesir etmiştir. hatta Birgivi'nin "Tarikati Muhammediye" sinin İdil Ural bölgesinin eski medreselerinde ahlak dersi olarak okutulduğunu ve bu kitabın şarihlerinden olan Ebu said Hâdimi (Muhammed b. Mustafa, ö.

İbrahim MARAŞ

Ankara Ü. İlahiyat Fak. Arş. Görevlisi

1762)'den bizzat ders alıp gelen tatar imamlarının mevcut olduğunu söyler. (RIZAEDDİN, 1913; 119 - 120) Bu da gösteriyor ki, XVIII. asrın ortalarında İdil Ural'dan İstanbul'a gidip gelen Tatar talebeler vardır ve bu tarihlerde bir etkilenmeden bahsetmek mümkündür. Bu arada Birgivi gibi Osmanlı düşünce tarihinde ilginç bir kişiliğe sahip olan ve hayatı boyunca bidat ve hurafelerle mücadele eden, bunları da özellikle Tarikat-i Muhammediye'de zikreden b Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleler içerisinde, Ankara.ır alimin kitabının ve onun şerhlerinin İdil Ural bölgesinde okutulması dikkat çekicidir. Bu şahsın Tatar yenilikçilik düşüncesine ve genel anlamda Tatar düşüncesine tesirinin olduğu bir gerçekse de bunun kimlere ve nasıl olduğu ayrı bir araştırma konusudur.

II. XIX. Asrın Sonu Ve Münasebetlerin Yoğunlaşması

XIX. asrın sonlarına kadar devam eden bu kitapların etkisine bu asrın sonlarında Ziyaeddin Gümüşhânevi (ö. 1893) de katılır. Nakşibendliğin Halidiyye kolunun İstanbul'daki bu meşhur temsilcisi, İdil Ural ve Kazakistan bölgesinin meşhur Nakşi şeyhi Zeynullah Rasûlî (ö. 1917) ile İstanbul'da görüşmüş ve Rasûlî'yi o bölgede halife tayin etmiştir (1870). Zeynullah Rasûlî Kazan, Ufa, Troyski... gibi bölgelerde ve Kazak steplerinde irşad faaliyetine girişmiştir. rasuli, Gümüşhanevi hakkında " Menâkıb ı Ziyaeddin Gümüşhanevi " adlı bir eser de yazmış ve Kazan'da bastırmıştır (1900) (RIZAEDDİN, 1917; 5-16) (GÜNDÜZ, 1984; 140-141, 157 158) (ALGAR, 1995, S. 38; 63-72) Zeynullah rasûlî faaliyeti sırasında İdil-Ural bölgesindeki "Usûl-i Cedîd" hareketine de destek vermiş, hatta kendisinin kurduğu Medrese-i Rasûliye'de usûl-i cedid sistemiyle eğitim yapmıştır. (RIZAEDDİN) ZeynnuUah rasûlî birçok Tatar düşünürünü etkilemiş ve Alimcan barûdî, rızaeddin b. Fahreddin gibi birçok Tatar alimi onun müridi olmuştur. (RIZAEDDİN)

Zeynullah Rasûlî'nin faaliyette bulunduğu tarihlerde İdil-Ural bölgesi dînî tasavvufi etkilenmenin dışında yeni bir fikrî etkilenme dönemi yaşamaya başlamış ve bu, ilk kez olmak üzere XX. asrın başlarından itibaren karşılıklı etkileşime sebep olmuştur. Daha önceleri tek

tarafı bir fikrî münasebette bulunan bölge aydınları bunu iki tarafı hale getirebilmişler ve Osmanlı düşüncesini etkilemişlerdir. Bu sebeple bundan somaki konumuzu örnek olarak aldığımız üç önemli şahsı temel alarak, üç tür münasebet etrafında kısaca incelemeye çalışacağız. Bu şahıslar; Osmanlı dönemi Türk düşüncesinin İdil-Ural'daki etkisi doğrultusunda Ahmet Midhat Efendi (1844 1912), Türk Tatar düşüncesinin Osmanlıdaki etkisi doğrultusunda Yusuf Akçura (1876-1935) ve her iki bölgeyi bir diğerinde tanıtmak, İslam birliği siyasetiyle Türk birliği siyasetini uzlaştırmak suretiyle ikili bir faaliyet yürüten meşhur Tatar yazarı ve seyyahı Abdürreşid İbrahim (1857-1944)'dir. İncelememizde bu üç önemli isim temel alınmakla birlikte diğer bazı isimlere de zaman zaman atıfta bulunulacaktır.

III. Osmanlı Türk Düşüncesinin İdil-Ural'daki Temsilcisi: Ahmet Mithat Efendi (1844 - 1912)

Son devir Osmanlı düşünürleri arasında İdil-Ural'da en çok tanınan iki isim vardır. 1. Ahmet Mithat Efendi (KERİMİ, 1912, S. 6; 161-164) (RIZAEDDİN, 1913; 120) 2. Şemseddin Sâmî Bey. Edebi romanları, ilmi eserleri, Kamûs-ı Türkî ve Kamusü'l Âlâm adlı eserleri ile bölgede tanınan Ş. Sami'nin (RIZAEDDİN) bazı kitapları Tatar şivesine de aktarılmıştır. Bunlardan bir tanesi onun "Kadınlar" adlı risalesidir. F. Kerimî tarafından "Hatunlar Vazaıfı" ismiyle Tatar şivesine aktararak Orenburg'da basılmıştır. Kütüphanelerde Oernburg 1899 baskılı bir nüshasını görebildiğimiz bu esere F. Kerimî kendisi de kısa bir ilavede bulunur ve Osmanlı kadınlarının ilme verdikleri önemden bahseder. (K.D.Ü.İ.K, T. 43062) Ş. Sami'nin tesirinden bahseden R. Fahreddin onun eserlerinin ilmi olmasının ve dini meselelere pek fazla girmemesinin halk nazarında çok fazla okunmasını ve tanınmasını engellediğini ifade eder. (RIZAEDDİN)

Şemseddin Sami'nin kısmi etkisine rağmen Ahmet Mithat İdil-ral bölgesinde en öök tanınan Osmanlı Türk düşünürü ünvanını almış ve onun neredeyse bütün eserleri bu bölgede okunmuş ve birçoğu Tatar şivesine aktararak basılmıştır. Bunlar arasında; "Terbiyeli Bala" (Kazan 1898),

"Kıssadan Hisse" (Kazan 1902), "Hyal ve Hakikat" (Kazan 1908)... gibi eserleri sayabiliriz. (K.D.Ü.İ.K, T. 43029, T. 1950, T. 4523)

Ahmet Mithat bölgede ilk olarak "Tercümân ı Hakikât" gazetesi ile tanınmıştır (1881 'li yıllar). Kaynaklarda kitaplarının kısa zamanda köylere yayıldığından ve bu şöhreti dolayısıyla İstanbul'a giden her Tatar tarafından ziyaret edilip istişarede bulunulduğundan bahsedilir. Bazı tatar aydınlarının, başta Gilman Ahund (F. Kerimî'nin babası) ve Şakir Ramiyef olmak üzere, kitaplarının okutulmasında özel gayret gösterdiği de zikredilmektedir. (FAHREDDİN)

Tatarların milli uyanış areketinde de büyük katkısı olan A. Mithat'ın bu bölgede sevilip eserlerinin elden ele dolaşmasının elbette bazı sebepleri vardır. Bu sebeplerden birisi, her şeyden önce onun Türk dünyasına, özellikle de İdil Ural bölgesine olan ilgisi, sevgisi ve bölgedeki fikri ve kültürel hayatı yakından takip etmesidir. Nitekim o Rusyalı Türk Talebeleri Cemiyeti'nde verdiği bir konferansta kendisinin Rusyalı Müslüman Türklerle olan münasebetlerinden haberler gelir. O, Gaspralı, Alimcan Barûdî gibi aydınlardan ve onların sayesinde Osmanlı'ya, İstanbul'a olan yönelişten bahseder. Osmanlı'nın da onlara yönelmesi gerektiğini söyler. Hatta bölgedeki yenileşme hareketlerinin ve fikri canlılığın mevcut hızıyla devam etmesi durumunda, İstanbul'dan o bölgelere okumaya gidenlerin bile olabileceğini ifade eder. (MİTHAT EFENDİ, 1907; C. 1, S: 20 21 22)

Ahmet Mithat'ın tanınmasının ikinci önemli sebebi onun yazılarında kullandığı sade dil ve üslûptur. O ilmi, marifeti ve edebiyatı halka indirmiş, en zor konuyu bile halkın anlayacağı bir tarzda tedricen söylemek gerektiğini savunmuştur. Bu yüzden söz konusu tedrici anlatım modeli, açık ve sade bir dil kullanması ve halkın her kesimi için kolayca anlaşılabilir bir şekilde yazması bölge halkı tarafından tutulmasını sağlamıştır. Ayrıca dini bahislerin yoğunluk teşkil ettiği konuları halk hikayeciliği tarzında işlemesi, toplumsal, kültürel meseleleri kolay anlaşılır şekilde ele alması ve en çok da Hristiyanlığa karşı müdafaa tarzında (Müdafaa 1883 1885) kitaplar yazmış olması onun köylere kadar girmesini sağlamıştır. (AKÇURA, 1911; C. 3, S. 6; 173 177) (FAHREDDİN) (BERKES, 1973; 310) Bu,

esasinda, Tatar halkının geçmişten gelen bir özelliğidir. Muhammediye, Altıparmak ve Marifetname... gibi kitapları kendine yakın bulan Tatar toplumu A. Mithat'ın eserlerini de aynı şekilde kendisine yakın bulmuştur. Burada üçüncü bir sebep ortaya çıkmaktadır ki, o da Tatar halkının "dini gayreti" dir. Gerek R. Fahreddin, gerekse F. Kerimî onun eserlerinin çok okunmasını bu sebebe bağlar. Onlara göre Tatarlar her düşüncelerinde, ilim ve fenne bakışlarında dini bahisleri, yani İslam'ı temel almışlardır. (FAHREDDİN) Nitekim A. Mithat da din ile ilmi uzlaştırdığı ve her zaman dini hikmetleri, İslam'ın yüceliklerini ön plana çıkardığı için çok tutulmuş ve çok sevilmiştir. Özellikle İslam'ı müdafaa eden üç ciltlik "Müdafaa" (1883-1885) isimli eserinin Tatar ulemasınca çok istifade edildiğini belirten F. Kerimî, İstanbul'a giden her Tatar Türkünün onunla mutlaka görüştüğünü kaydeder. (KERİMİ)

Ahmet Mithat'ın eserlerinde ve fikirlerinde dini bahislere çok yer vererek Şark için bir teceddüd fikrine (AKÇURA) sahip olması ve bu konuda tatar aydınlarına, Tatar halkına devamlı nasihatlar vermesi Türk Tatar toplumunu oldukça cezbetmiştir. Devamlı olarak Türk Tatar toplumunu yönlendirmeye çalışan A. Mithat çok erken tarihlerden itibaren onların Rus mekteplerine gitmelerini, Rusça öğrenmelerini, ilim ve maarifete sarılmalarını ister (KERİMİ). O, 1888'de ve 1896'da Fatih Kerimî'ye yazdığı mektuplarda da yabancı dil, özellikle de Rusça öğrenmenin gerekliliği üzerinde durur ve dönemin uyanış dönemi olduğunu, bunun ise ilim ve maarift ile olacağını ifade eder. İdil-Ural Türklerinden Rus gimnazyumlarına (liselerine) gitmelerini, taassuptan kaçınmalarını, gazete tesis etmelerini, kitap telif ve tercüme işine girmelerini ... ister (FAHREDDİN). Elbette onun bu tavsiyeleri ve öğütleri ile okunan eserleri Türk Tatar toplumunun uyanış ve yenileşme hareketinde etkili olmuştur.

Ahmet Mithat'ın 1912'deki vefatına Tatar matbuatı büyük yer ayırmıştır. Döneminin İdil, Vakıf, Kuyuş ve Yıldız gazeteleri; Rızaeddin Fahreddin tarafından çıkarılan Şura ve Alimcan Barûdî tarafından çıkarılan ed Din ve '1 Edeb

dergileri ve Kırım'da çıkan Tercüman gazetesi onun ölümünden duydukları üzüntüyü dile getirmişlerdir. Ölümünden sonra onun hayatını, faaliyetlerini ve görüşlerini içine alan yaklaşık yüz elli sahifelik bir kitap yazan R. Fahreddin, bu gazete ve dergi yazılarını da bir araya getirmiştir. (FAHREDDİN)

IV. Siyasi Türkçülüğün Ve Türk Birliğinin Bir Temsilcisi: Yusuf Akçura (1876 - 1935)

Türkçülük düşüncesi Osmanlı devleti içerisinde 1865'li yıllardan soma başlamıştır. Bu düşünce aynı zaman diliminde, hatta daha da erken Azerbaycan, Kırım ve İdil Ural'da başlamıştır. Tabii ki bu düşünce fikri münasebetler yoluyla bu bölgeler arasında çeşitli fikir alışverişlerine yol açmıştır. Bu münasebetle en önemli rolü Tercüman gazetesi ile İsmail Gaspralı oynamıştır. Onun İstanbul'dan aldığı ilhamları ve kendi görüşlerini bütün Türk dünyasına aktarması Türkçülük hareketinin gelişmesine çok büyük katkıda bulunmuştur. 1928'deki Türk Yılı'na yazdığı uzun makalede Türkçülük konusunu inceleyen Yusuf Akçura da bu münasabetten bahseder ve Kazan bölgesinde gelişen Türkçülüğe Osmanlı'nın etkisi olduğunu, ancak bu bölgedeki Türkçülük anlayışının da Osmanlı'ya mukabil tesirde bulunduğunu ifade eder (AKÇURA, 1928; 350 351) (SEFERCİOĞLU, 1981, 80 81) Akçura bu konuda örnek vermese de kendisi bunun en güzel örneklerinden biridir.

1904 yılında Kazan'da iken Mısır'da yayınlanan "Türk " gazetesine yazdığı "Üç Tarz-ı Siyaset" isimli makalesiyle bir anda ilgi odağı haline gelen Akçura Osmanlı Türkçülük düşüncesinde yeni bir çizginin başlangıcı olmuştur. Bu çizgi, Üç Tarz-ı Siyaset'te görüldüğü üzere, Osmanlı vatanseverliği ile İslam birliği siyasetim bir kenara bırakıp "Türkçülük" ve "Türklerin Birliği" siyasetini gündeme getirmiştir. Nitekim "Üç Tarz-ı Siyaset" in latin harfiyle basılan nüshasına bir önsöz yazan Enver Ziya Karal da onun bu önemli özelliğinden bahseder ve "...Yüzyıla yakın dil, edebiyat, filoloji ve hatta siyaset alanında Türkçülük fikri ve fikir akımı var olduğu halde, Türk milliyetçiliğinin siyasetteki önem ve değerine dair "Üç tarz-ı Siyaset" ten önce bu derece açıklıkla ve kesin olarak söz eden başka bir eser de yazılmış görünmüyor" (KARAL, 1991;

11) der. Osmanlıdaki "dilde sadeleşme ve Osmanlı vatanseverliği" olarak başlayan Türkçülüğe "aynı dili konuşan kavimlerin bir milleti, bir topluluğu (siyasi bir birliği) oluşturduklarını" görüşünü getiren Akçura (KARAL) (BERKES, 1975, 64-68) Hüseyinzade Ali ile birlikte, daha somadan Ziya Gökalp tarafından " Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak " şeklinde sistemleştiren Türkçülük, Batıcılık ve İslamcılık akımlarına bu isimleri veren kişi olmuştur (BERKES, 1973; 363).

Türkçülük anlayışım Batıcılık ve İslamcılık arasında, ama esasında ikisini de dışlamayan bir yere oturtan Akçura, cins ve milliyeti dikkate almayan Osmanlıcılık fikrini tamamen reddetmiştir. Bunu da Üç Tarz -ı Siyaset'de ilan etmiştir (AKÇURA). Akçura'nın kendisi yıllar soma 1932'de Türk Tarih Kongresi'nde bunu bir defa daha dile getirerek; Meşrutiyet devrindeki Türkçülüğün " tanzimatın kölece garpçılığına, cins ve dini dikkate almayan Osmanlı milliyeti fikrine muarız olduğunu" söyler. O, Türkçülüğün " sırf İslâmî " olan çeşitli hususları da tenkit ettiğini ifade eder (AKÇURAOĞLU, 596).

Akçura Türkçülükteki farklılığın faaliyetlerinde de göstermiş, 6 Ocak 1909'da kurduğu "Türk Derneği", Jön Türk döneminin ilk milliyetçi örgütü olmuştur. Bu derneğin en önemli özelliği; hem üyeleri hem çıkardığı aynı adlı mecmuadaki yazıları hem de hedefleri itibarıyla Osmanlı Türkleriyle, dışarıdaki, bilhassa Rusya'da, Orta Asya'da yaşayan Türklerin bir araya getirilmesidir (ARAI, 1994, 23 48). Daha sonraları Türk Yurdu (1911) ve Türk Ocağı (1912) 'nın kurulmalarında da büyük rol oynayan Akçura Türk Yurdu'nun yayın programı da hazırlamış ve derginin Türkçülük fikrini yaymada faal rol oynamasını sağlamıştır. Bu dergide Akçura'dan başka Halim Sabit Kazanlı, Zeki Velidi Togan, Fatih Kerimi, Ayaz İshâkî... gibi İdil Ural bölgesinden yazarlar olduğu gibi, Rusya'nın diğer bölgelerinden yazarlar da yer almıştır. Bu yazarlar derginin diğer yazarlarına göre sayıca az olmasına rağmen dergide Türkçülük çizgisi hep ağırlık kazanmıştır (ARAI; 81 126).

Akçura'nın ve diğer Rusya aydınlarının farklı bir çizgi çizmelerinde Rus imparatorluğunda, başka dinden bir halkın baskısı ve egemenliği altında yaşamak zorunda kalmaları etkili olmuştur. Orada Türkçülük ve İslamcılık

görüşlerini, yani milli ve manevi kimliklerini korumaya çalışan bir topluluktan gelip de "Osmanlı Milliyeti" gibi özellikle o dönem için anlamsızlaşan bir kavramı savunmanın hiçbir sebebi ve mantığı yoktur (ARAI)

1552'den beri Rusların "Ruslaştırma" ve "Hristiyanlaştırma" yoluyla yeni bir Rus milleti oluşturma siyaseti ve baskısı altında yaşamış olan bir aydının bundan başka bir görüşü savunmasının da bize göre imkanı yoktur. Gerçi Osmanlı Devleti Rusya gibi bir baskı rejimi kurmadığı gibi, Tanzimat'a kadar bir "Osmanlı Milleti" oluşturma siyaseti gütmemiş ve tebası olan müslim veya gayr-ı müslim Türk olmayan unsurlara "millet" sistemiyle hem dini özgürlük hem de "kendi hukukuna uyma" hakkı tanımıştır. Fakat gerek burada üzerinde duramayacağımız tarihi sebeplerden gerekse batı'daki milliyetçilik akımlarına karşı bir tedbir olarak, Osmanlı hükümeti, "lisanda, hukukta birliğin sağlanması ve vatandaşlık sisteminin yerine ikame edilmeye çalışılması" doğrultusunda "Osmanlı Milleti" oluşturma siyasetine ağırlık vermeye başladı. Hatta bu uğurda, daha önceden oldukça serbest bıraktığı, muhtelif milletlerin milli ve siyasi hayatlarına sınırlamalar getirmeye başladı (AKÇURA) (FERİT). Bu konuların üzerinde önemle duran Yusuf Akçura bu siyasetin devletin sınırlarını korumak için yegane çare olduğunu, ancak "gayr-i kabil-i tatbik" bulunduğunu ifade eder.

Son olarak belirtilmesi gereken bir husus da, Akçura'nın Türkiye Cumhuriyeti döneminde Atatürk'ün çizdiği Türkçülük anlayışına olan etkisidir (KURAN, 1994; 209-214) Onun Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumu başkanlığına getirilmesi de onun takdirini kazandığının delilidir.

İdil-Ural bölgesinin Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki etkisi konusunda Türk tarihi ve Türkoloji sahalarında önemli çalışmalarıyla iz bırakmış olan Zeki Velidi Togan, Reşit rahmeti Arat, Akdes Nimet Kurat, Sadri maksudi Arsal ve Halim Sabit'i de burada anmak gereklidir.

V. İslamcılık Ve Türkçülük Düşüncesi Arasını Uzlaştırmaya Çalışan Bir Düşünür: Abdürreşid İbrahim (1857-1944)

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında sadece Osmanlı ve İdil Ural bölgeleri içinde değil, Japonya'dan Hindistan'a ve Mısır'a kadar İslam dünyasının birçok yerini gezmiş olması bakımından, bütün İslam dünyasında yakından tanınan bir şahıs hiç şüphesiz Abdürreşid İbrahim'dir. Ataları Buhara'lı Özbek bir aileden gelen ve Sibirya tatarı olarak bilinen (TÜRKOĞLU, 1993; 6) Abdürreşid İbrahim, Rusya'da Meşrutiyetin ilanından (1905) önce ve sonra Müslüman Türklerin problemlerini dile getirmiş ve bunları kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır. Bu uğurda birçok gazete, dergi ve risale yayımlamış ve çoğu zaman bu yayımları Rus hükümetince yasaklanmıştır. Ama o, bu mücadeleden hiç yılmamıştır. Ancak Rus hükümetinin kendisini ortadan kaldıracığını anlayınca Petersburg'u terketmek zorunda kalmıştır (TÜRKOĞLU, 7). 1907'den soma çıktığı bu uzun seyahatinde bir müddet de İstanbul'da kalmış ve Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad gibi dönemin İslamcı yayın organlarında makaleler yazmıştır. Ayrıca 1910-1911 yılları arasında arkadaşı Troiski'li Ahmet taceddin ile birlikte "Tearüf i Müslimin" ve 1913 - 1914 yılları arasında "İslam Dünyası" dergisini çıkarmıştır.

Abdürreşid İbrahim bu iki dergiyle de "Türkçülük" ve "İslam Birliği" siyasetini uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu dergilerdeki makaleler incelendiğinde bu daha açık bir şekilde görülmektedir. Onun esas amacı "hilafet merkezini diğer Müslümanların ahalinden haberdar edip, diğer Müslümanlara, özellikle Rusya Müslümanlarına, hilafet merkezinin tanıtıp, yakınlaştırmak"tır (Tearüf i Müslimin; 910: 1). Ona göre Tatar matbuatı bu görevi hakkıyla yerine getirmiştir (İBRAHİM, 1910; sayı: 2, 17 20). Abdürreşid İbrahim, bu ikili vazifeyi ömrü boyunca yapmaya çalışmış ve bu yolda büyük çabalar sarfetmiştir. O, daha önceden Osmanlı'nın Mısır'daki Esbak başkatipli Mehmet Arifin "Binbir Hadis , Şerif" kitabını da bu gaye doğrultusunda, yani bir Osmanlı aydının yorumlarını Türk-Tatar aydınlarına aktarmak için, Tatar şivesine aktararak şerhederek Petersburg'da basmıştır.

Abdürreşid İbrahim 1910'da yıllarda İstanbul'da iken büyük ilgi görmüştür. Özellikle milli sarimiz Mehmet Akif ile aralarında derin bir dostluğun meydana geldiği belirtilmektedir

(TÜRKÖĞLU). Nitekim Akif, Sıratı Müstakim'de, onun "Alem-i islam ve Japonya'da intişarı İslamiyet" adlı eserini: "Çoktan beri bu kadar faydalı, lakin bu kadar tesirli bir kitap okuduğumu hatırlamıyorum" (AKİF, 1908; C. 4, Sayı: 97, s. 322-323) (TÜRKÖĞLU) diye tanıtır. Abdürreşid İbrahim'e en çok destek veren diğer osmanlı aydınları ise Eşref Edip ve İsmail Hakkı İzmirli olmuştur. Abdürreşid İbrahim'in, bu üç dostuyla birlikte uzun sohbetler yapmış, hatta Sırat-ı Müstakim idaresi ona Busra ve İstanbul'da çeşitli büyük camilerde geniş katımlı (beş bine yakın kişinin katıldığı söylenir) konferanslar verdirtmiştir (İBRAHİM, 1928, Sırat-ı Müstakim, c. 4, sayı: 84, s. 103 109) Abdürreşid İbrahim sadece irşad faaliyeti yapmamış, ayrıca siyasi faaliyete de girmiştir. O, siyasi faaliyete de Tatarlar ile Osmanlı arasında karşılıklı münasebetlerin ve yakınlaşmanın gelişmesi için çalışmıştır. Mesela, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanların Ruslardan aldığı esirlerin çoğu Tatar ve Başkurt olduğundan, onları Osmanlı ordusu saflarında çarpışmaya ikna için Enver Paşa tarafından Almanya'ya gönderilmiş ve onun başarılı çalışmasıyla bu esirlerden bir "Asya Taburu" kurularak, söz konusu tabur İstanbul'a getirilmiş, ardından da Irak sınırında Osmanlı saflarında savaşa katılmıştır (1916). Ayrıca 1918'de "Teşkilat ı Mahsusa" tarafından İsviçre'de Rusya Müslümanları ile ilgili bir büro açmakla görevlendirilmiştir (TÜRKÖĞLU).

Abdürreşid İbrahim'in iki bölge arasındaki karşılıklı faaliyetleri bunlarla bitmez. O, Osmanlı düşüncesine bir Türkçülük İslamcılık uzlaşmasının yanında yenilikçilik yolunda Japonya modelim de örnek göstermektedir. Böylece o, Türkiye'de Batılılaşmada Japon modelinin ilk temsilcisi olmuştur (AKİF, 1987; 141 179) (TÜRKÖĞLU). Onun Türkiye'deki en büyük -ve en önemli sesi olan Mehmet Akif, 1912'de yazdığı "Süleymaniye Kürsüsünde" -adlı Safahat'ın ikinci bölümünü tamamen onun ağzından nakletmektedir. Akif in ondan oldukça etkilendiği buradan da anlaşılmaktadır.

Abdürreşid İbrahim, yayımladığı dergilerde kendi bölgesinin alimlerinin yazılarına da oldukça fazla yer vermiştir. Bu yazarlardan en önemlisi Musa carullah Bigi'dir.

Musa Carullah Bigi'nin kitapları, makaleleri İstanbul'da okunmuş ve bir takım düşünürlerce

desteklenmiştir. İslam Dünyası, İslam Mecmuası ve Sebilürreşad'daki makaleleriyle, Türk Yurdu'nda tanıtılan kitaplarıyla Osmanlı'nın son döneminde dinde yenileşme akımına katkıda bulunmuştur. Musa Carullah'ın bu hareket doğrultusundaki Kur'an'ı Türkçeleştirme, yani halkın anlayacağı bir dile tercüme ve mealinin yapılması konusundaki görüşleri özellikle kaydedilmeye değerdir. Medreselerin ıslahı, Tanzimatçılığı tenkit, milli ve dini uyanışın birlikte olması, yani İslamla Türk'lüğün birbirinden ayıramayacağı konusundaki görüşlerini Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahim ile birlikte (AKÇURA) Anadolu Türklüğüne sunmuştur. Onun, Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı İslam Dünyası'ndaki "Halk Nazarına Bir Nice Mesele" adlı yazı dizisinin Osmanlı aydınlarına oldukça büyük tesiri olmuştur. Türk Yurdu ve Genç Kalemler yazarlarından Kazım Nami bu makaleler üzerine yazdığı uzunca tanıtımda Musa carullah'ı büyük bir alim ve pedagog kabul eder. Onun dini yenileşme yolunda başarıyla yürüdüğünü ve bu konuda ilhamını Kur'an ve Hadisten aldığını belirtir (NAMİ, 1912; c. 3, sayı: 10, 309 316; sayı: 12, 373 380). Benzer bir ifadeyi onu tenkit eden Şeyhülislam Mustafa Sabri de kullanmaktadır. Şeyhülislam Mustafa Sabri onun birçok görüşünü tenkit etse de hakkını teslim eder ve kaynaklarını Kur'an ve Hadisten aldığını söyler (SABRİ, 1335). Musa Carullah'tan en çok etkilenenlerden birisi de Tasviri Efkâr yazarlarından Haşim Nahiftir. Haşim Nahit, " Türkiye İçin Necat ve İtila Yolları" adlı eserinde onun dini ıslahat konusundaki fikirlerine yer verir, onu "İslam'ın Luther'i" olarak tanımlar ve ondan birçok alıntılar yapar (NAHİT, 1911; 32-35, 39,40,213-214,231).

Musa carullah'ın etkilediği diğer bir grup, Batıcı ve pozitivist bir çizgide olan "İçtiha" dergisi grubudur. İçtiha yazarlarından pozitivist Kılıçzade Hakkı kitabında, Carullah'ı İslam'ın gururu olarak nitelendirdikten sonra, onun iman ve kadın meselesi ile ilgili görüşlerini Carullah'ın çeşitli kitaplarından çok uzun iktibaslarla alır ve kendisi ayrıca bir yorum yapma gereği bile hissetmez (HAKKI, 1913-1914; 17-45, 55-64). Hilmi Ziya Ülken, Carullah'ın medresenin ve İslamcılarının hücumuna uğradığını, ancak Hikmet gazetesi sahibi Şehbenderzade Filibeli Hilmi'nin onu desteklediğini ifade eder (ÜLKEN, 1966; 452).

Son olarak belirtmek istediğimiz bir husus da, Türkçülerin 1914'de çıkardığı İslam Mecmuası'nın çizdiği yenilikçi İslam anlayışında İdil Ural bölgesi aydınlarının tesiridir. Bu dergide yazıları yayımlanan Halim Sabit, Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah... gibi İdil-Ural bölgesi aydınları yazılarında yenilikçi bir İslam anlayışı üzerinde durmuşlar ve zihniyet olarak dergiye hakim olmuşlardır. Onların ve tabii ki derginin yenilikçi çizgisi; halkın anlayacağı bir din, manasız Batı taklidinin dışında kendi kimliğini inkar etmeyen bir doğrultuda idi. Derginin her sayısında (bir sayı hariç) ilk sayfada Kur'anı Kerim tercümesi veriliyordu. Derginin önemle üzerinde durduğu bir konu da Ziya Gökalp ve Halim Sabit'in örf ve hayat ile fıkıh arasında münasebet kurmaya çalışan

"içtimai usul i fıkıh" ile ilgili yazılarıydı (ARAİ).

Görüldüğü gibi İdil-Ural bölgesi ile Osmanlı bölgesi arasında gerçekten çok sıkı bir münasebet vardır. Bir bölgede olanlar diğer bölgede yakından takip edilmiş ve bu durum edebiyata kadar girmiştir. Mesela, meşhur Tatar şairi Abdullah Tukay (1886-1913) gerek Divan şiirinde gerekse tanzimat dönemi şiirinden etkilenmiş ve

Osmanlı siyasi düşüncesini de yakından takip etmiştir. Tukay "Biraderane Nasihat" şiirinde Genç Türklere övgüler yağdırırken II. Abdülhamit'i de zalimlikle suçlamaktadır. O, II. Abdülhamit'le ilgili ayrıca şiir de yazmıştır (ÖZKAN, 1994; 83-85, 198-199) (TUKAY, 1985; 103, 342). Bu tür örnekler elbette daha çoktur, burada anlatılanlar ise sadece belirli önemli örneklerdir.

KAYNAKLAR

AKÇURA, Yusuf
1911a	Ahmet Mithat Efendi,
Türk Yurdu, İstanbul	BERKES, Niyazi
1973	Türkiye'de Çağdaşlaşma,
Ankara.
1911b
1928	Üç Tarz ı Siyaset, Ank
Türkçülük, Türk Yılı, İstanbul.
"1329 Senesinde Türk
Dünyası", Türk Yurdu.	BERKES, Niyazi
1975	Türk Düşününde Batı Sorunu,
AKÇURAOĞLU, Y.	Tarih Yazmak ve Tarih
Okutmak Usullerine Dair, Türk
Tarih Kongresi Konferansları ve
Müzakere Zabıtları, Ankara.	FAHREDDİN, Rızaeddin b.
1913
1917	Ahmet Mithat Efendi,
Orenburg.
Şeyh Zeynullah Hazretin
Tercümei Hali Orenb.
AKİF, Mehmet
1908	Gayet Nühim Bir Eser, Sırat-ı
Müstakim, İstanbul.	FERİT, Ahmet	Bir Mektup, Üçtarzı Siyaset
İçinde.
1987	Süleymaniye Kürsüsünde
(ikinci kitap), Safahat, İst.	GÖRMEZ, M.
1994	Musa Carullah Bigiyef,
Ankara.
ALGAR, Hamid
1995	Şeyh Zeynullah Rasulev:
Volvo Urallah
Bölgesinin Son Büyük
Nakşibendi Şeyhi, İlim
ve Sanat	GÜNDÜZ
1984	Gümüşhanevi Ahmet
Ziyaddin, İstanbul.
ARAİ, Masami
1994	Jön Türk Dönemi Türk
Milliyetçiliği, İstanbul	HAKKI, Kılıçzade
1913	Son Cevap, İstanbul.
		İBRAHİM, Abdürreşid
1910
1928	Pan Turanizm, Tearüfi Müslüm
İslam Hakkında (Konferans)
SıratMüstaki
		KARAL, Enver Ziya
1999	Önsöz, Üç Tarzı Siyaset, Ank

KERİMİ, Fatih 1912 Şimal	Merhum Mithat Efendi ve Türkleri , Türk Yurdu, İstanbul.	ÖZKAN, Fatma 1994	Abdullah Tukay'ın Şiirleri , Ankara.
KURAN, Ercüment 1994	Yusuf Akçura'nın Tarihçiliği, Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleler İçerisinde , Ankara.	TUKAY, Abdulla 1985	Eserler , tom: 1, Kazan.
MİTHAT, Ahmet 1907	Türklüğe Dair (Konferans), Sırat-ı Müstakim	TÜRKOĞLU, İsmail 1993	Rusya Türklerinde Abdürreşid İbrahim (1857 - 1944) , Marmara Ü. Türkiyat Araş. Enst. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
NAHİT, Haşim 1911	Türkiye İçin Necat ve İtila Yolları , İstanbul.	UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı 1988	Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı , Ankara.
NAMİ, Kazım 1912	Halk Nazarında Bir Nice Mesele , Türk Yurdu, İstanbul.	ÜLKEN, Hilmi Ziya 1966 Tarihi,	Türkiye'de Çağdaş Düşünce İstanbul.